

Az enciklopédikus tudás szerepe az életvezetésben

KOVÁTS-NÉMETH MÁRIA

„... azokat tartom igazán nemeseknek, akik igazi javakkal, valóban saját javakkal akarják felkészíteni önmagukat és hozzátartozóikat, vagyis műveltséggel, jó erkölccsel és ékesszólással ... A szerencse ajándékai, mint az országok, városok, testi szépség mulandók, de amit erény és munka szerzett az maradandó. Ezt a vagyont nem pusztítja el sem vas, sem láng, sem rabló, sem mostoha idő.” – írta *Apáczai Csere János* a 360 évvel ezelőtt megjelent, az európai és sajátosan magyar kultúrát közvetítő munkájában, a *Magyar Encyclopaediában* (idézi Kovátsné, 2004. 15.).

Nem igazán népszerű vállalkozás, hogy időtálló értékekről, erényről, becsületről, az adott szó hiteléről, a lelkiismeretről, egyáltalán a múlttól, európai és magyar örökségünkről, az elődeink által közvetített és képviselt kulturális tradícióról szövegezzünk ebben a posztmodern, eszmék nélküli világban. Annak ellenére, hogy mindannyiunk kötelezettsége lenne az utánunk jövő generációk segítése az értékek újrateemtésében.

Lehet-e az értékeket újrateemteni? Jelenti-e ez az állandó értékek tagadását és új értékek születését? Igen és nem! Az értékeket minden generációnak újra kell teremtenie, hogy azok valóban vezérfonalak legyenek életünkben. Nem azt jelenti azonban, hogy a becsületszavunk elavult, s helyette rugalmasságra van szükség; vagy a tisztesség ósdi kifejezés, s célszerű inkább mindenáron változni/alkalmazkodni. Az értékek újrateemtése feltételezi az állandó, örök értékek ismeretét, nevezetesen mi a jó és mi a rossz, hogy a választás során a tudatosan vállalt értékek mellett született döntés eredménye legyen az értékek újrateemtése.

Apáczai, az európai és sajátosan magyar kultúra reprezentánsa

Az emberhez méltó magatartáshoz nyújt nekünk példát életével és műveivel *Apáczai Csere János*, a XVII. század európai műveltségű fiatal magyar tudósa, magyar tanítója.

Micsoda bátorság és elhivatottság kellett ahhoz, hogy az utrechti nyomdában egy magyar nyelvű enciklopédia lásson napvilágot 1655-ben. Akkor, amikor a tudomány nyelve a latin, mikor Utrecht, a németalföldi város a tudo-

mány, a virágzó gazdaság központja, Magyarország pedig a megosztottság országa.

Az alig 30 éves *Apáczai* holland feleségével közel hatéves hollandiai tartózkodás után a legkorszerűbb/legfrissebb műveltséggel hazatért, hogy otthon, Erdélyben a katedráról terjessze az európai értékeket, s megküzdjön a meg nem értéssel, az egyik legnagyobb emberi gyarlósággal, az irigységgel: „... erős az elhatározásom, hogy töretlen lélekkel tűröm minden irigyem füttyeit, csak valami hasznuk származzék írásaimból az embereknek. Ha a dicsőség vágya vezetett volna e könyv kiadásakor, meg tudtam volna bizony írni mindezt sokkal mutatósabban is és úgy, hogy teljesen különbözzék mások írásainak jellegétől. De ettől nem lett volna a könyv nagyobb hasznodra, kedves olvasóm! A magam és tanítványaim számára toldoztam ezt össze, és nem mások számára ... Hogy fogadnák a gáncsoskodók, mondd, Avicennát, Pauloszt, Oreibasziost és számtalan régi tudós orvost, ha még életben volnának? Mert ők minden munkájukat Galenoszból és más régi orvosokból irták ki csaknem szóról szóra.” (idézi *Kovátsné*, 2004. 11–12.).

Apáczai felismerte, hogy a magyar nép tudását, műveltségét *anyanyelven* írt könyvekkel lehet csak emelni, hisz a fejlett európai országokban mindenütt anyanyelven volt hozzáférhető a tudás. Nem csoda – írta *Apáczai* –, hogy azok a népek tudás és műveltség dolgában túlszárnyalnak bennünket, hiszen az összes tudományukat anyanyelvükön olvassák és közlik, tanítják és tanulják (idézi *Kovátsné*, 2004).

Mi lehet a dolgunk? A minőségi életvezetéshez kultúrát: hitet, tudást, morált, művészetet kell közvetíteni. Ehhez elsősorban a tudomány művelése, a tudás terjesztése, jó iskolák és jó tanítók kellenek. „Mert aki jó kalauzokat választ, az nem egy könnyen térhet le a helyes útról, csak állhatatos elhatározással kövesse őket.” (idézi *Kovátsné*, 2004. 12.).

Apáczai Csere János európai és sajátosan magyar kultúrát reprezentáló műve a *Magyar Encyclopaedia*. „Az az minden igaz is hasznos bölcsességnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása.” (*Apáczai*, 1975. 20.).

A Brassótól 35 km-re fekvő Apáca község szülöttének, az európai kultúra közvetítésének legjelesebb magyar reprezentánsának nevét, munkásságát – számos tanulmány ellenére – nem ismerik kellően. Vélhetően eredeti művei tanulmányozása híján, melyek a korabeli magyar nyelvezet miatt fáradtságosabb szellemi munkálkodást kívánnak. A tudósok sem merítették ki a műveiben rejlő lehetőségeket a tudomány további gazdagítása céljából. A Magyar Encyclopaediában – többek között – a XVII. századi magyar nyelv sajátosságai, a matematika „szaknyelve”, az ember és természet kapcsolata gazdag tárháza lehetne további kutatásoknak.

Bán Imre igen gazdag és terjedelmes *Apáczai* tevékenységét feldolgozó munkájában írja, hogy „irodalomtörténetünk máig adós a Magyar Encyclopa-

dia beható elemzésével, stílusának elemzése senkinek sem jutott eszébe, nyelverteremtő erőfeszítésének lemerésére egyedül *Kremmer Dezső* tett bátortalan kísérletet.” (*Bán*, 1959–1961. 6.). Ez nem jelenti azt, hogy *Apáczai* tevékenységét, munkálkodását ne méltatták volna szép számmal. Korábban *Bethlen Miklós* állított Önéletírásában emléket a tudomány minden zugában jártas tudósnek, aki „nemcsak tituláris, hanem valósággal ugyan *doctus doctor*” volt (*Apáczai*, 1956. 217.). *Fináczy Ernő*, a XX. század kiváló neveléstörténésze, a nemzet nevelőjének nevezi, *Kovách Aladár*, *Németh László*, *Páskándi Géza* drámát írt *Apáczai* ról.

A kor kihívása: az enciklopédikus tudás

Alapvető, széleskörű tudás nélkül nincs biztos tájékozódás, nincs megfelelő irányválasztás, iránymutatás. *Apáczai Csere János* a Magyar Encyclopaediában tudatosan ötvözte a hazai és hollandiai tanulmányai során szerzett tapasztalatait. *A hazai is európai tudományok egysége alapján fogalmazta meg koncepcióját*: itthon is alakuljon ki a művelődés új rendje, újuljon meg a magyar iskoláztatás, a tanítás szelleme, módszere; s az elődök példája nyomán, valamint az európai műveltség eszmeáramlatainak hatására korszerűsödjön a magyar pedagógiai kultúra.

Apáczai felismerte kora kihívását, az enciklopédikus műveltség szükségességét. Az enciklopédikus tudás megszerzésének fontosságát megerősítették benne a németalföldi egyetemeken végzett tanulmányai, az ott szerzett tapasztalatok. A „minden tudomány” elsajátításának szükségességét azonban otthon, hazájában plántálták *Apáczai* lelkébe mesterei, akikről példásan megemlékezik: „... már tíz évvel ezelőtt, midőn Kolozsvárott tartózkodtam a humán tudományok kedvéért, és állandó szorgalommal követtem mindenekelőtt a nagy hírű és nagy tudású tanítónak, *Porcsalmi András* úrnak irányítását, gyakran megtörtént, hogy ez a kiváló és alapos képzettségű tudós messze-messze elkalandozott a mesterségek és tudományok magasztalásában, és néhányszor szívélyes közvetlenséggel megmutatta nekem ritka és mélységes műveltségének kitűnő tanújelét, azokat a jegyzeteket, amelyekben maga foglalt össze csaknem minden tudományt. Ugyanakkor pedig engem is őszintén buzdított, hogy idővel majd hasonlót készítsek. Szorgalmát bizonyos mértékben utánozni akarva, írásaiból sok részletet kezdtem kimásolni saját használatomra.” (idézi *Kovátsné*, 2004. 9.).

Majd a gyulafehérvári akadémián „a kitűnő férfiú, *Bisterfeld János Henrik* úr tanítványainak társaságába kerülve, olyan tanítóra akadtam, aki a tudományok iránt való lelkesedés dolgában előző tanítómhoz volt hasonló. Gyakran saját fülemmel hallottam, hogy mind nyilvános, mind magántanítása alkalmával nagy szorgalommal és nekibuzdulással ezeket a szavakat véste tanítványai

emlékezetébe: A szentírást az egész enciklopédiának legalább közepes ismerete nélkül senki sem magyarázhatja sikeresen.” (idézi Kovátsné, 2004. 9.).

Apáczai szerint a régi és az új tudományok ötvözete, annak megértése a tudomány. Ez az új enciklopédikus tudás a korabeli latin iskolák grammatikai-retorikai-poétikai, főleg humán jellegű képzési anyagával szemben a természettudományok iránti nyitottságával jelentősen gazdagította a korabeli iskolai tananyagot.

A XVII. század európai műveltséganyagát összegezve *Apáczai* eredményesen fáradozott azon, hogy „tanulóifjúságunknak legyen legalább egyetlen olyan könyve, amelyből az egész műveltség szövedékes szálait legombolyíthatja, mégpedig anyanyelvén. Ezért a legjobb szerzők alapján, a valósághoz ragaszkodó ábrázolásban, az igazság szabadságának zászlaja alatt honfitársaim elé tártam mindazokat a dolgokat, melyek hasznosak, és amelyeket ismerni szükséges.” (idézi Kovátsné, 2004. 10.).

Apáczai ezeket a „leghasznosabb dolgokat”, a tudományok egészét rendszerbe foglalva 11 részben (fejezetben) ismerteti. A tudomány alapjait (első rész) a metafizikában *Cartesius (Descartes)*, a logikában, geometriában *Ramus* művei alapján teszi közzé. Az alkotó tudás alapja *Apáczai* tételeiben a megismerés, a tudás kezdete a kételkedés, minek okáért: „én gondolkodom, azért vagyok”.

A második és harmadik részben *Ramusra* támaszkodva az ok-okozati összefüggések tisztázására helyez nagy súlyt. *Apáczai* racionalizmusa: semmit se tegyünk, amíg a logikai összefüggést világosan fel nem ismerjük. A világos dolgokról mindjárt ítéletet alkothatunk, de a „homályosokról tovább való gondolkodás” szükségeltetik (idézi Kovátsné, 2004. 11.). A mű negyedik és ötödik részében a „dolgok megszámlálásáról”, „a mennyiség megméréseiről” olvashatunk, miközben megismerjük a korabeli fogalmakat: szorzás = sokasítás, szögek = szegletek, gömb = golyóbis, henger = oszlop szabású; valamint képet kapunk a korabeli mértékekről is: „az ujj 4 árpaszemni; a tenyér 4 ujjni; a láb 4 tenyérni; a könyök a botkojától fogva a leghosszabb ujj végéig más féllábni.”(12) Az égi dolgokról szóló fejezetben először találkozhatunk magyar nyelven összeállított csillagászati munkával. „Az ismértesebbek (csillagok) bizonyos ábrázatokba foglaltattak bé, és szám szerint 1322 vagynak.” (idézi Kovátsné, 2004. 27.).

A hetedik rész a legterjedelmesebb, mely a földi dolgokat veszi sorba. Ezek: a föld, a víz, a levegőég, az egyetemes természetes és mesterséges dolgok, fű, fa, virág, állatvilág és az ember. A föld, melynek kerülete 5400 német mérföld „szörnyű nagyság”, de a „csillagos éggel egybevettétvén, csak annyi, mint egy semmi.” A víz a földkerekségnek olyan része, „mely a földnél vékonyabb”, az igen nagyok és mélyek a tengerek; a kisebbek és szélesek a tavak; a „szorosak és hosszak” a folyók és patakok. A levegőég átlátszó, a tűz meleg és világos, a földből kipárolgó párákból gyakorta szél támad, vagy felleg, köd, eső, hó, jégeső,

harmat, zuzmara, manna és méz (idézi Kovátsné, 2004). S az enciklopédikus ismertetés a *világ összes dolgai* között mindig tartalmazza a hazaiakat is, például a nevezetes hegyek között sorolja az erdélyi *Fogarasi-havasokat*, a *Kecskekőt*, a *Csudakőt*, „melynek az oldalában egy nagy kerekded lik vagyon, kire nehezen hághatni fel, és osztán odabé rettenetes üregek vagynak s denevéreknek sokasága, egynehány óráig jártam tizenegyed magammal gyertyáknál benne, de végét soha nem érhattük.” (idézi Kovátsné, 2004. 32.). Ebben a fejezetben szól az *ember* jellemző tulajdonságairól: okosságáról-oktalanságáról, örömeiről-bánatáról, az állhatatosságról, a háláról-háládatlanságról. Ugyanitt tárja elénk *Apáczai* az ember egészséges életmódjára vonatkozó – ma is figyelemre méltó – szabályokat is.

A nyolcadik részben a „mesterségesen”, az emberi tudás eredményeként született alkotásokat rendszerezi, köztük a *legfőbb akadémiákat*: Erdélyben a *fejérvárit*, s Magyarországon a *váradit*, a *patakit*, a *debrecenit* tartja legjelentősebbnek. S ebben a fejezetben beszél a paraszti munkáról, itt találkozunk az év tizenkét hónapjához kötődő, megfigyeléseken alapuló népi bölcsességek gyönyörű csokrával. „A veteményeskertek készítettnek az élet szükségére, a test és a lélek erejének megőregbitésére, a szemeknek gyönyörködtetésére.” (idézi Kovátsné, 2004. 59.).

Az Enciklopédia kilencedik része már Magyarországon készült el. Az egyetemes és a magyar történelem eseményeinek kronológikus bemutatása során az 1625. év jeles eseményeinél nem feledkezik meg saját születését megörökíteni: „1625. *Jakab* király meghal, kinek helyébe következik *Károly*, az ő fia. Ennek a könyvnek írója születetik.” (idézi Kovátsné, 2004. 70.)

A tizedik részben az ember magaviseletével kapcsolatos megállapításai máig hitelt érdemlőek: „A magaviseletnek két részei vannak: a jóra való indulat és annak megcselekedése. Ehhez négy dolog kívántatik: az egyenesség, eszeség, erősség és a mértékletesség.” (idézi Kovátsné, 2004. 71.). Ebben a fejezetben mutatja be *Apáczai* a hazai iskoláztatásra vonatkozó új koncepcióját, javaslatait, melynek alapja:

1. „Hogy pedig mind a házi ecclesiai és polgári társaságbéli rend jobban épülhessen, szükséges dolgoknak tartatott eleitől fogva, hogy afelső rendek scholákat állítanának, tartanának, melyekben az iffúságot minden szükséges dolgokra s szép tudományokra még gyermekkorokban megtanítatnák, hogy mind szüléjeknek, mind Isteneknek, mind pedig hazájoknak jobban szolgálhatnának idejében.
2. Mely dolognak előmenetelire az ő hazájának jóvát igazán kívánó fejedelemnek erre illendő alkotmányokat kell építtetni, a scholát és abbéli személyeket jó privilégiumokkal kell megajándékozni, elégséges jövedelmet kell nekik rendelni, tudós, okos tanítókat állatni.

Ennek felette ezek mellé okos és eszes curatorokat kell a külső főrendből választani, kik a tanítókra vigyázzanak, disputatiókra, examenekre, promotiókra feljárjanak sat(öbbi).” (idézi Kovátsné, 2004. 77.).

„Az *Istenről és az ő dolgáról*” című befejező részben a teremtésről, a gondviselésről, a törvényekről, a lelkiismeretről összegzett egyetemes kultúrát ismerjük meg. „A tisztességes és ép jó lelkiismeret az, amely minden módon igaz és hatható ítéletet tész azaz a jót jónak, a rosszat pedig ugyancsak rossznak állítja, nemcsak ment, feloldoz és javall, hanem vádolja és kárhoztatja is a rossz cselekedetet. Hathatóképpen jóra serkent s a gonosztól pedig hátraránt.” (idézi Kovátsné, 2004. 84.).

Értékek: becsület, anyanyelv, erény, kötelesség, példa

Az enciklopédikus tudás feltételezi „az elődök” és a kortársak munkáinak ismeretét, felhasználását, feldolgozását. *Apáczai* több mint 10 tudós, a „legjobb szerzők alapján” ismerttet meg bennünket a csillagászat, a földrajz, az ásványtan, az antropológia, a „zoografia” területén összefoglalt legújabb tudományokkal. Pontos felsorolja a mű bevezetőjében, hogy kikre támaszkodott, mert véleménye szerint „az a méltányos és igazán tisztességtudó eljárás, ha megvalljuk azok nevét, akiknek segítségével eredményt értünk el.” (idézi Kovátsné, 2004. 11.).

Az antik és a korabeli modern szakirodalom képviselői *Apáczai* értékelése szerint: „a metafizikában *Cartesius*; a logikában *Ramus* és *Amesius*; az aritmetikában *Ramus*, *Snellius*, *Schonerus*; a geometriában csak *Ramus*, az általános természettudományban *Cartesius* és *Regius*; az asztronómiában *Kopernikus*, *Cartesius*, *Regius*, *Phocylides*, *Alstedius*, *Scribonius*; a föld- és vízrajzban, valamint a zenében *Alstedius*; a meteorológiában *Cartesius*, *Regius* és *Scribonius*; az antropológiában *Scribonius* és *Regius*; az orvostudományban egyedül *Regius*; a zoografiában *Regius*, *Scribonius* és *Alstedius*;... az etikában, ökonómiában, politikában, jogtudományban és teológiában *Fennerus*, *Amesius*, *Althusius* stb.; az általános grammatikában *Ramus*; a speciális, mégpedig a görög és latin grammatikában ugyancsak *Ramus*, a héberben és annak dialektusaiban *Martinius*, az arabban *Erpenius*; az általános retorikában *Talaeus*, a speciális, mégpedig a görög, héber és arab retorikában különböző írók, a latinban viszont *Talaeus*.” (idézi Kovátsné, 2004. 11–12.). A legkiválóbb emberek, a szakmájuk legjobb tudósai sohasem féltek attól, hogy más írótól kölcsönözzenek, „mert, aki jó ka-lauzokat választ, az nem egykönnyen térhet le a helyes útról, csak állhatatos elhatározással kövesse őket. A csecsemő is, ha óriás vállára ül, többet láthat, mint maga az óriás.” (idézi Kovátsné, 2004. 11–12.).

Az enciklopédia tudománytörténeti jelentőségén túl kimagasló *Apáczai* érdeme a magyar nyelv gazdagításában. Számos kifejezésre egyáltalán nem volt szavunk, *Apáczai* munkája hatalmas a magyar tudományos nyelv gazdagításában is. Felismerte, hogy egy nép műveltségének gyarapításához nélkülözhetetlen, hogy a tudományt anyanyelvén tanulhassa.

A magyar nép e téren való hátrányának felszámolása érdekében szándékait a következőképpen fogalmazta meg hollandiai tartózkodása idején: „erősen föltettem magamban, hogy ha a jóságos és hatalmas Isten néhány esztendő elteltéig megnyújtja és meghosszabbítja életem fonalát, nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm a magyarokkal összes tudományomat.” (idézi Kovátsné, 2004. 10.).

A Magyar Encyclopaedia sajátos rendszerének feldolgozásához *Apáczai módszertani útmutatást* ad. Azt javasolja, hogy a tanítást nem az Encyclopaedia „elejével” kell kezdeni, hanem olyan fejezetével, „mely érthetőbb dolgokat tárgyal”, például a földrajzzal, „melynek tanításakor hasznos volna földgömböt vagy térképet kéznél tartani”, majd ezt követően a *speciális természettudományokat*, az ásványokról, a növényekről, az állatokról szóló tudományt magyarázná. Ezután tanítaná az etikai, ökonómiai, politikai kérdéseket, folyamatosan kérdegetve: „Mi az erény? Mik a kötelességeik a szülőknek, a gyerekeknek, az egész családnak? Mik a kötelességük az előjáróknak alattvalóikkal és viszont: az alattvalóknak előjáróikkal szemben?” (idézi Kovátsné, 2004. 12.). Ezután következhetne a számtan, a mértan, az általános természettudomány, majd a metafizika és logika, végül pedig mindaz, „amit az előző részekből kihagytunk. Eközben azonban gondosan őrizkedném attól, hogy tanulóim a legáltalánosabb dolgokon kívül bármit is emlékezetükbe véssenek, nehogy emlékezőtehetségüket gyakorolva, elveszítsék ítélőképességüket. Mikor már azt látánám, hogy tanítványaim minden dolog rövidre fogott ismeretét elsajátították, a továbbiakban az idegen nyelvek tanítására gondolnék.” (idézi Kovátsné, 2004. 14.).

Apáczai Csere János a Magyar Encyclopaedia tartalmával, erkölcsi útmutatásaival példát állít tudósok, tanárok, diákok, s minden ember számára a következő gondolatokkal is: „A lendület, a lendület, azt szeretem én minden dologban, így a tanításban is. Mert amit a földművesnek jelent az aratás időszaka, azt jelenti az eredmény szempontjából a tanítási idő a tanult embernek. Márpedig ki nem kárhoztatja, kérdezem én, aratáskor a késedelmet? Erőnkön felül kell törekednünk! Azokat az órákat, amelyeket mások szerencsétlen módon arra vesztegetnek, hogy törleszkedjenek, vagy hogy egyes emberek kegyeit hajhásszák, mi a tudományoknak kell hogy szenteljük. A bölcs lelki nagysága tettekre alapozza az igazi dicsőséget, nem az ingatag hírnévre: inkább akar fejedelem lenni, mint annak látszani.” (idézi Kovátsné, 2004. 14.).

Szakirodalom

Apáczai Csere János (1959): *Magyar Encyclopaedia*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Apáczai Csere János (1965): *Apáczai Csere János válogatott munkái*. 1–2. kötet. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest.

Arató Ferenc (1975): Apáczai pedagógiai nézetei. *Köznevelés*, 23. 6–7.

Bán Imre (1958): *Apáczai Csere János*. Akadémia Kiadó, Budapest.

Kovátsné Németh Mária (2004): *Apáczai Csere János – Magyar Encyclopaedia*. Apáczai Kiadó, Celldömölk.